

नवदोत्तरी स्त्रीवादी कादंबरी

प्रा. रूपाली कांबळे
मुंबई.

१९९० मध्ये भारतात खुले आर्थिक धोरण लागू करण्यात आले. जागतिकीकरण, उदारीकरण व खाजगीकरणाची प्रक्रिया गतिमान झाली. मुक्त अर्थव्यवस्थेला उभी करणारी ही प्रक्रिया आरंभ झाल्याने देशात बहुराष्ट्रीय कंपन्या केंद्रस्थानी आल्या. आर्थिक सुधारणांसोबत मनोरंजनाची नवी माध्यमे, इंटरनेट यामुळे जागतिक संस्कृती आली.

नव्या संस्कृतीच्या आगमनाने येथील सामाजिक, सांस्कृतिक व धार्मिक मूल्यांमध्ये बदल दिसू लागले. या सर्व बदलांचा भारतीय समाजजीवनावर प्रभाव दिसत आहे. स्त्री जीवनावरही या बदलांचे परिणाम दिसतात. स्त्रियांच्या पेहरावात व राहणीमानात बदल दिसू लागले आहेत, तिला शिक्षण व रोजगार करण्याची संधी मिळाली. माणूस म्हणून स्वतःची ओळख सिद्ध करण्यास पोटाक वातावरण मिळाले. नोकरीच्या निमित्ताने तिचा व्यवस्थेतील वावर वाढला. स्त्रीच्या व्यवसाय व रोजगार करण्यामुळे राट्ट आणि कुटुंबाच्या अर्थव्यवस्थेत बदल झाला. परंतु दोन्ही ठिकाणी निर्णय निर्धारण क्षमतेतील तिचा सहभाग नगण्यच आहे. गृहस्थात सेवाक्षेत्रातील कामे स्त्रियांना पैसा मिळवून देणारी असली तरी याच क्षेत्रात त्यांच्यावर लैंगिक अत्याचार, बलात्कार झाल्याच्या घटना घडल्याचे दिसून येते. जागतिकीकरणाने स्त्रीला विकासाचे मॉडेल म्हणून पुढे आणले. परंतु तिच्या विकासाचे प्रश्न व्यवस्था समजून घेत नाही. तिच्या गरीब प्रदर्शनाशी संबंधित सर्व घटकांना बाजाराभिमुख व्यवस्था प्रेरणा देते. तिच्या क्षमता व बौद्धिक कुवतीकडे लक्ष न देता तिच्या सुंदरतेचे प्रदर्शन घडवून स्वतःचा टी आर.पी. व उत्पन्न वाढवण्यावर भर दिला जातो. एकंदरीत जागतिकीकरणामुळे स्त्रीचे वैवाहिक व कौटुंबिक जीवन राजकीय जीवन, सामाजिक वेगाने बदलत आहे. स्त्रियांच्या या बदललेल्या जीवनाचे चित्रण नवदोत्तरी मराठी साहित्यातही दिसून येते.

नवदोत्तरी स्त्रीवादी कादंबरीत स्त्रीच्या बदललेल्या जीवनाचे चित्रण अधिक प्रमाणात दिसते. स्त्रियांचे अनुभवविश्व अधिक व्यापक झालेले आहे. त्यामुळे परंपरा-रूढीतील चौकट मोडण्याची प्रक्रिया स्त्रियांच्या लेखनात दिसून येऊ लागली. गौरी देशपांडे, सानिया, शांता गोखले, आशा बगे, मेघना पेठे इ. लेखिका रूढ संकेतापासून मुक्त होऊन आधुनिक स्त्रीचे जीवन अधिक धीटपणे मांडतात. आशा बगे यांची 'सेतू' ही

अशीच स्त्रीवादी कादंबरी आहे. या कादंबरीची नायिका सूचिता हिला स्वतःचे दुःख, वेदना स्वतःच निस्तरायची सवय आहे. कुटुंबचौकटीत अन्याय आणि रूढी परंपरेत अडकणारी ती नाही आहे.

आशा बगे यांच्या 'सेतू' (१९९९) कादंबरीतील नायिका सूचिता ती 'करिअरिझम' च्या विळख्यात अडकलेली स्त्री दिसते. ध्येयवादी, करिअरिस्ट अशी बुद्धिमान संशोधक सूचिता उच्चशिक्षणासाठी अमेरिकेत जाते, संशोधनात रमते. परंतु तिची करिअर, नोकरी, कुटुंब सांभाळताना होणारी ओढाताण आणि तिचे ताणतणाव यावरून नवदोत्तर काळातील ती प्रतिनिधिक स्त्री असल्याचे दिसते.

सुशिक्षित होऊन आपल्या आर्थिक स्वावलंबनाच्या पायऱ्या चढणाऱ्या स्त्रियांची पहिली पिढी समाजात धडपडतानाचा अवकाश शांता गोखले यांची 'रीटा वेलिणकर' (१९९०) ही कादंबरी शब्दबद्ध करते. पारंपारिक समाज आणि त्याने निर्माण केलेल्या चौकटीत राहून 'स्व' ची जाणीव झालेली नवी स्त्री यांचे अगदी प्रत्येकच चित्र शांता गोखले यांनी रेखाटले आहे. 'रीटा वेलिणकर' या कादंबरीत रीटाच्या संदर्भातून तिचे कुटुंब, सोसायटी, शाळा - ऑफिस, नोकरी, साहेब व इतर कर्मचारी यांच्या तपशिलांच्या चित्रणातून भारतीय स्त्रीच्या समाजनिर्मित शोषण व्यवस्थांवर अचूक प्रकाश पडतो.

स्त्री-पुरुष संबंधातील ताणतणाव 'रीटा वेलिणकर' या कादंबरीत चित्रित केले आहेत. तर बदलती जीवनमूल्ये आणि त्यामुळे कलेपासून पत्रकारितेपर्यंत प्रत्येक क्षेत्रात निर्माण झालेल्या विद्वेषी स्पर्धेचे चित्रण शांता गोखलेंच्या 'त्या वर्षी' (२००८) या कादंबरीत होते.

जोत्सना देवधर यांची 'घरगोच्या काठी' ही कादंबरी स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून लिहिलेली आढळते. एकत्रकुटुंब पध्दतीतील ताण-तणाव, सुखदुःख, संवाद, विसंवाद इ. गोष्टी साकार झाल्या आहेत. पूर्वी एकत्र कुटुंबातील सासुरवाशीन मुक्याने जगणारी होती. जोत्सना देवधरच्या कादंबरीतील स्त्रीने हे वर्चस्व झुगारण्याचा प्रयत्न केला आहे. आधुनिक स्त्रीची होणारी ओढाताण, अनेक भुमिका बजावताना तिच्यावर येणारा ताण, सर्व नाती सांभाळताना होणारी फरपट समर्थपणे साकारली आहे. सानिया यांच्या कादंबऱ्यांमध्येही असे चित्रण पाहावयास मिळते.

सानिया यांच्या आवर्तन, स्थलांतर या कादंबऱ्या नवे विषय घेऊन कुटुंबातील नातेसंबंधांचे चित्रण करतात. आधुनिक स्त्रियांच्या संवेदनशीलता आणि प्रस्थापित समाजमूल्यांचा संघर्ष सानिया यांनी **स्थलांतरे (१९९४), आवर्तन (१९९६), अवकाश (२००१)** या कादंबऱ्यांमधून मांडला आहे. बुद्धिनिष्ठ आणि कणखर वृत्तीची समर्थ स्त्री सानियांच्या कादंबरीतून चित्रित झालेली दिसून येते. स्त्रीच्या ताकदीचा, तिच्यातील सुप्त क्षमता यांचा वेध त्यांच्या कादंबऱ्यांतून घेतला जाताना दिसतो.

नव्वदोत्तर काळातील बदल प्रथम दिसतात ते आर्थिक क्षेत्रात. स्त्रियांचे जीवन त्यामुळे विविध स्तरांवर प्रभावित झाले. चंगळवादाने स्त्रियांना आकर्षित केले याचे चित्रण अनेक कादंबऱ्यातून स्पष्ट होते.

श्याम मनोहर यांच्या **‘खूप लोक आहेत’ (२००२)** या कादंबरीतील ‘अंजू’ ही शहरातील घरकाम करणारी तरुणी महाग कपडे, सौंदर्य प्रसाधने, पादत्राणे याबाबतचे आकर्षण व्यक्त करते. तर आर्थिक स्वातंत्र्य मिळाल्याने अनेक प्रश्न हाताळणारी परदेशी एजन्सीत काम करणारी ‘नमिता’ मिलिंद बोकील यांनी ‘रण’ या कादंबरीतून चित्रित केली आहे.

महानगरातील स्त्रियांचे बदलते आर्थिक जीवन व त्याचे विविध पैलू कविता महाजन यांच्या **‘भिन्न’ (२०१०)** या कादंबरीत पाहायला मिळतात. ‘भिन्न’ या कादंबरीतून एड्स सारख्या रोगामुळे महानगरीय स्त्रियांच्या आयुष्यात निर्माण झालेल्या प्रश्नांची चर्चा आहे. या निमित्ताने आधुनिक समाजाचे भयानक रूप कविता महाजन चित्रित करतात.

विश्राम गुप्ते यांच्या **‘नारी डॉट कॉम’ (२०१०)** या कादंबरीतील सुशिक्षित तरुणी पॉकेटमनीकरीता कॉलगर्ल म्हणून काम करते. नव्वदोत्तर काळातील स्त्रियांवर पैशाची निकड म्हणून कुटुंबाकरिता वेश्याव्यवसाय पत्करण्याची वेळ आल्याचे दिसते तर काही कादंबऱ्यांमध्ये चंगळवादाच्या आहारी जाऊन जुनी मूल्ये विसरत विचारहीन, दिशाहीन होणाऱ्या स्त्रियांचे चित्रण येते.

नव्वदोत्तर काळातील वेगवान प्रसारमाध्यमांमुळे शहरी चंगळवादाचे थेट दर्शन ग्रामीण कुटुंबावर व नातेसंबंधावर होत असल्याचे चित्रण कृष्णांत खोत, अशोक कोळी, सदानंद देशमुख यासारखे अनेक कादंबरीकार करतात.

सदानंद देखमुख यांच्या ‘तहान’ या कादंबरीत त्यातील रत्ना हे पात्र कपडे, सिनेमा, थम्सअप यासारख्या गोष्टींकरिता स्वतःचे शरीर देते. प्रेम, लग्न या बाबींचा विचारही येथे येत नाही. प्रगत तंत्रज्ञानामुळे आज नव्या गोष्टी शहरे व खेडी यात एकाच वेळी पोहचत आहे.

१९९२ साली स्थानिक स्वराज्य संस्थात महिलांसाठी ३३ टक्के जागा राखीव ठेवण्यात आल्या व २०११ मध्ये महिलांसाठी ५० टक्के जागा आरक्षित केल्या. याचा लाभ घेत महिला लोकप्रतिनिधी हिमतीने राजकीय कामात पुढाकार घेत आहेत. या राजकीय जीवनाचे चित्रण कविता महाजन यांनी **‘राहूकेतु’ व ‘ब्र’** या कादंबऱ्यांतून केले आहे. पितृसत्ताक व्यवस्थेत सत्तास्थानी काम करताना स्त्रियांना येणारे सकारात्मक व नकारात्मक अनुभवांचे वास्तव कादंबरीतून पुढे येते.

‘भिन्न’ कादंबरीबाबत नीलिमा गुंडी लिहितात, “या कादंबरीच्या निमित्ताने आर्थिक उदारीकरणामुळे बदललेला जीवनस्तर, खाजगीकरणामुळे आलेले चंगळवादी तत्वज्ञान, शरीरनिष्ठा, सुखाची अनिर्बंध तहान आणि जागतिकीकरणामुळे परदेशी बाजारव्यवस्थेचे होणारे आक्रमण अशा सामाजिक घटकांचे चित्रण येते”.

शिक्षण, नोकरी, नोकरीतून मिळणारा आत्मविश्वास यामुळे नव्या स्त्रीचे विश्व बदलले आहे. स्व आणि स्व-संबंध नात्याकडे ती आता नव्या दृष्टीने पाहताना दिसते. तिचे रूप अंतर्बाह्य बदलले आहे.

मेघना पेठे यांनी **‘नातिचरामि’ (२००५)** या कादंबरीतून माणूस म्हणून जगू पाहणाऱ्या आधुनिक स्त्रीची अवहेलना चित्रित केली आहे. घटस्फोटामुळे निर्माण झालेले प्रश्न या कादंबरीत चर्चिते आहेत. मानवी संबंधाची गुंतागुंत या कादंबरीत चित्रित झाली आहे.

अशीच गुंतागुंत अंबिका सरकार यांच्या **‘एका श्वासाचे अंतर’ (१९९०)** व **‘अंत ना आरंभही’ (२००८)** या कादंबऱ्यांतून पाहावयास मिळते. कौटुंबिक आणि एकूणच मानवी नातेसंबंध हाताळत असताना तिच्या व्यक्तिमत्त्वाचा कसा कस लागतो याचे दर्शन अंबिका सरकार यांच्या कादंबऱ्यातून होते.

गौरी देशपांडे यांनी माणूस म्हणून जगत असताना उच्चमध्यमवर्गीय स्त्रियांना कराव्या लागणाऱ्या संघर्षाची मांडणी आपल्या लघुकादंबऱ्यांमधून केली. त्यांनी आपल्या कादंबऱ्यांमधून समाज व्यवस्थेमुळे स्त्रियांच्या भावनिक विश्वावर होणारे आघात चित्रित केले. त्यांच्या नायिका अतिशय समर्थपणे या सर्व परिस्थितीला सामोऱ्या जातात.

गौरी देशपांडे यांच्या कादंबरीमधून आधुनिक स्त्री आणि तिचे मन या गोष्टी दिसून येतात. त्यांच्या कादंबरीतील स्त्री विविध क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने काम करणारी, आर्थिक स्वातंत्र्य उपभोगणारी आहे. विवाहित असो वा नसो हयाचे तिला विशेष काही वाटत नाही. तिने स्वतःला एक व्यक्ती मानलेले आहे व इतरांनीही तसेच मानले पाहिजे हा तिचा आग्रह

आहे. अशी स्वतंत्र, मुक्त स्त्री गौरी देशपांडे आपल्या कादंबरीतून चित्रित केली आहे.

अशाप्रकारे नव्वदोत्तरी स्त्रीवादी कादंबरीतून आशा बने, गौरी देशपांडे, मेघना पेठे, सानिया, कविता महाजन, जोत्सना देवधर, सदानंद देशमुख, मिलिंद बोकील यासारख्या कादंबरीकारांनी स्त्रियांच्या प्रश्नांची वैविध्यपूर्ण मांडणी आपल्या कादंबऱ्यांमधून केली. व्यवस्थेच्या विरोधात जाण्याची ताकद या काळात स्त्रियांमध्ये उत्पन्न झालेली आहे. त्यामुळे या काळातील लेखिकांनी कुटुंबव्यवस्थेला पर्याय शोधण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. स्त्रियांच्या चळवळीतून आलेल्या, स्त्री-पुरुष समानतेच्या विचाराचा पाठपुरावा करणाऱ्या सुशिक्षित होऊन आर्थिक स्वावलंबनाच्या पायऱ्या चढणाऱ्या स्त्रिया नव्वदोत्तरी स्त्रीवादी कादंबरीतून दिसून येतात.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. नव्वदोत्तर मराठी साहित्य: सत्यवान मेश्राम. संपादक मंडळ — डॉ. अजय कुळकर्णी, डॉ. राजेंद्र नाईकवाडे, डॉ. कृष्णा साकुळकर, डॉ. दत्तात्रय वाटमोडे.
२. स्त्रीलिखित कादंबरी : नीलिमा गुंडी, संपादन अरूणा ढेरे.
३. स्त्रीलिखित कादंबरी : रेखा इनामदार साने, संपादन— अरूणा ढेरे
४. मराठी वाङ्मयाचा इतिहास : खंड सातवा : १९५० ते २०००, महाराष्ट्र साहित्य परिषद
५. मराठी कादंबरीतील स्त्रीवाद : डॉ. वंदना महाजन

